

Історична регіоналістика

УДК 39 (477.52/.62): 930.1

О. О. Піскун

ОСНОВНІ ЕТАПИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО РЕГІОНУ «СЛОБОЖАНЩИНА»

У статті обґрунтовано важливість вивчення особливостей регіонів України, зокрема, прикордонних. Проаналізовано основні джерела, з допомогою яких можливо вивчити історію заснування, заселення та розвитку Слобожанщини з періоду початку дослідження краю до сьогодення. Авторка наводить різні погляди на періодизацію процесу колонізації регіону. Зосереджено увагу на суспільному устрої, особливостях управління козацькою старшиною. Дослідник зазначає, що важливим є вивчення етнічної території Слобожанщини (включаючи одночасно територію України та Російської Федерації).

Ключові слова: Слобожанщина, пограниччя, регіон, полк, колонізація, ідентифікація.

В статье обоснована важность изучения особенностей регионов Украины. Проанализированы основные источники, с помощью которых возможно изучить историю основания, заселения и развития Слобожанщины с начала исследования края до современности. Автор приводит различные взгляды на периодизацию процесса колонизации региона. Сосредоточено внимание на общественном устройстве, особенностях управления казацкой старшиной. Исследователь указывает, что важным является изучение этнической территории Слобожанщины (включая одновременно территорию Украины и Российской Федерации).

Ключевые слова: Слобожанщина, пограничье, колонизация, регион, полк, идентификация.

The importance of studying of the peculiarities of the regions of Ukraine is grounded in the article. The analysis of the main sources with the help of which the history of the foundation, settlement and development of Sloboghanschina from the period of the beginning of its studying till nowadays may be learned is given. The author shows different points of view as for the problem of the periodization of the process of the colonization of the region. The social organization, the peculiarities of the ruling by the cossacs is described. The investigator points out that the studying of the ethnic territory of Sloboghanschina (including the territory of Ukraine and the Russian Federation at the same time) is important.

Key words: Sloboghanschina, frontier, colonization, region, regiment, identification.

Постановка³⁵проблеми. У період глобалізації та комп'ютеризації суспільства знання особливостей регіонів України становить цінність і для науки, і для практики. Потреби науки і практики змушують рухатися далі – до соціологічного осягнення регіональної системи України. Позаяк саме регіональні спільноти є головними структурними підрозділами національного життя, це сприятиме прогнозуванню розвитку нашої країни у різних царинах, об'єднанню українського етносу. Надзвичайно важливим, на наш погляд, є вивчення прикордонних територій, які піддаються впливові іноетнічних культур і з часом можуть асимілюватися, втратити свою ідентичність.

Необхідність дослідження історико-етнографічного регіону Слобожанщина зумовлена рядом факторів, з-поміж яких основними є: 1) багатонаціональний склад населення зі збере-

женням в межах одного етносу локальних рис регіону походження; 2) ранній та інтенсивний промисловий розвиток регіону; 3) територіальна розірваність регіону між двома державами.

За сучасним адміністративним поділом Слобожанщина включає майже всю Харківську область (без чотирьох південно-західних та південних районів), південно-східні райони Сумської, декілька північних районів Донецької та північні райони Луганської областей України, а також – південь Курщини, Белгородщини та Воронежчини Російської Федерації.

Метою дослідження є розкриття особливостей вивчення основних етапів формування та заселення історико-етнографічного регіону «Слобожанщина».

Аналіз актуальних досліджень. Опрацьовані літературні джерела умовно можна розділити на дві великі групи: 1) ті, які стосуються історії формування та заселення краю; 2) у яких детально проаналізовано етноідентифікаційні

процеси населення Слобожанщини. В основному увагу зосереджено на заселенні частини Слобожанщини, яка зараз входить до складу України. Що ж стосується Північної Слобожанщини, її особливості висвітлено в поодиноких працях російських дослідників: О. Бережної [3], О. Василенко [5]. Вони розкривають особливості заселення слобідських земель, доводять, що це є етнічно українські землі. Останнім часом з'явилися розвідки, в яких розкрито особливості Слобожанщини як порубіжної території. Це, зокрема, дослідження В. Колосова [8] та В. Кравченка [7]. Автори висвітлюють історію освоєння регіону в контексті сучасних пограничних досліджень регіону, зокрема, увагу зосереджено на історичних та соціально-економічних особливостях російсько-українського пограниччя, формуванні української та російської національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце у процесі дослідження історії формування та заселення краю відведено заслуженому професору Харківського університету, академіку ВУАН, вченому-енциклопедисту зі світовим ім'ям, видатному етнографу та фольклористу, мово-, літературо- та мистецтвознавцю, культурологу, музеєзнавцеві, педагогу та громадському діячеві Миколі Федоровичу Сумцову (1854-1922). Уже він зазначав: «Про слобожан, їх побут і вірування надруковано чимало розвідок за старі й нові часи – Каразина, Квітки-Основ'яненка, Касперова, В. Іванова, Мезенцова, Зайкевича, П. Іванова, Редина, Сокальського, Твердохлібова, Шиманова, Іларіонова, Багалія і інших; але – зовсім мало таких праць, автори котрих пильнували осягти по можливості усе життя слобожан, а не ту або іншу його окрему галузь. Можна сказати, що таких загальних розвідок ми маємо тільки дві: одну дуже стару – «Топографическое описание» Загоровського 1788 р. і другу, теж дуже перестарілу, хоч і добре в свій час оброблену книжку – «Военно-статистическое обозрение» капітана Мочульського 1850 р.» [9, с. 10].

У монографії «Слобожане: Історико-етнографічна розвідка» [9] науковець окреслює основні етапи та напрямки заселення території історико-етнографічного регіону, заснування міст. Зазначає (на основі реєстру харківських мешканців за 1655 р.), що основну частину населення складали українці: «імення й прізвища суто українські, здебільшого на – ко, багато з ремісницького приводу – Коваль, Котляр, Кравець, багато виразних або гострих – Юско Хороший, Юско Кривий, Васка Хміль, Леско Дитина» [9, с. 17].

Непересічне значення для вивчення історії Слобожанщини має наукова спадщина академіка ВУАН Дмитра Івановича Багалія (1857-1932) – видатного українського історика та архівіста. У своїх розвідках він подає історію заснування Слобідських полків, шляхи переселення народів, аналізує важливість виникнення Харківського університету для краю. У розвідці «Історія Слобідської України» [1] дослідник виокремлює хронологію заснування поселень на території так званого «Дикого Поля», подає вичерпну інформацію щодо ролі річок у процесі розселення, зв'язку між містами. Також описано особливості станової соціальної структури, характерної для Слобожанщини, проаналізовано процес утворення так званої «Білгородської лінії», осаді міст московським урядом (особливо у XVII ст.). Увагу зосереджено на заснуванні та заселенні Слобідських козацьких полків. Відбито заселення регіону волохами, калмиками, сербами, циганами, євреями; вороже ставлення слобожан до чужинців. У розвідці розповідається про перехід переселенців з XVI ст. у «московські українні городи Курської, Білгородської та Воронежської губерній, у Орловський та Тамбовський краї. У другій половині XVIII ст. дуже багачко народу з України стало виходити в степи Воронежчини та на Дін, куди йшли навіть козаки» [1, с. 51].

У праці «Заселение Харьковскаго края и общий ход его культурнаго развития до открытия университета» [2] відображено заселення степової України переселенцями з Польщі, проаналізовано задачі нових мешканців: 1) оборона краю від татар; 2) його заселення.

Проте доволі суперечливою є періодизація заселення Слобожанщини. Так, Д.І. Багалій визначив три періоди масової української колонізації Слобожанщини: 1651-1659, 1659-1663, 1663-1680 роки. На перший період припадає заселення прикордонних із Гетьманщиною (Лівобережною Україною) місцевостей, а також тих, з яких сформувалася потім більша частина теренів Сумського, Охтирського й Харківського слобідських полків (полк - військово-адміністративна одиниця Слобідської України й Гетьманщини).

Нова хвиля переселень прокотилася на початку 60-х років XVII сторіччя. У той період залюднено велику територію між Дінцем і Осколом. Через ці землі пролягав один із головних шляхів, яким татари ходили на Московську державу - Ізюмський. Тоді було засновано Салтів, Богодухів.

1663 року почався третій період української колонізації Слобожанщини, особливо потужний у 1674 - 1675 та 1679 - 1680 роках (в українській

історії ця доба відома під назвою «Руїна»). Українці далі освоювали межиріччя Дінця й Осколу, заснували Балаклію, Савинці, Бишкін, Андріїві Лози (тепер містечко Андріївка Балаклійського району Харківської області), Лиман, Дворічну, Горохуватку, Вовчу (тепер - Вовчанськ), Бурлук, Хотімлю, Куп'янку (тепер - Куп'янськ) тощо.

Інший наш славетний історик І. Срезневський у своєму «Историческом обозрении Гражданского устроения Слободской Украины» називає три етапи переселення українців на Слобожанщину: в 1640-1645 рр., коли з-за Дніпра прибуло сюди до 10 тисяч чоловік; друге – до 1648, на початку царствування Олексія Михайловича, під час якого 1247 сімей та понад 2 тисячі козаків – Квітки, Шидловські, Захаржевські, Лесевицькі – займали вершини Сули до Оскола і Берки, прикриваючи собою Білгородську черту. Третя, найвизначніша, хвиля переселень, за І. Срезневським, сталася в 1650-1651 рр., хоча точної цифри прибульців не називається [див. 4, с. 7-8].

І. Щербина [15] розглянула основні етапи дослідження історичного та культурного минулого Слобожанського краю, подала вичерпну інформацію про першу спеціальну наукову експедицію на Лівобережну Україну і, зокрема, на Харківщину. Значну увагу у статті приділено опису вивчення слобожансько-української історії етнографами, фольклористами, філологами, істориками з першої чверті XIX ст.

С.М. Швидкий [13], [14] розглядає процес переселення православних українців з-за Дніпра в степи, заснування Охтирського, Ізюмського, Сумського, Харківського полків, зображений Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ у роботі під назвою «Харьковская губернія. Список населенных мест по сведениям 1864 года». Зосереджує увагу на основних дослідниках регіону. Зазначає, що особливе значення для подальшого розвитку історії та культури Слобожанщини мали етнографічні студії, що розпочалися у XVIII ст. Цей період (1780-1840 рр.) характеризується науковою зацікавленістю вчених, інтелігенції та поодиноких мандрівників-ентузіастів збиранням фольклорно-етнографічної спадщини українського народу. Серед них варто відзначити Василя Зуєва, Іоанна Гюльденштедта, Григорія Калиновського, Івана Переверзева та ін. Їхні наукові розвідки відображають подробиці адміністративно-політичного устрою слобожан, їхній кількісний склад, заняття, культуру тощо [14, с. 35].

У своїй роботі експедиція Гюльденштедта використала як метод безпосереднього спостереження, так і опитування за спеціально розробленою анкетою. Варто підкреслити, що перша

експедиція, яка цілеспрямовано досліджувала Слобожанський край, особливо сприяла вивченню етнографії та фольклору про Україну [15, с. 95].

Ю. Брязгунов [4] подає ґрунтовний аналіз території Воронежської Слобожанщини, або Подоння, розглядає хронологію переселення після монголо-татарської навали до кінця XVI ст. У статті описано вплив доби Хмельниччини на розвиток та процес становлення території Слобожанщини, її посилену колонізацію Московським урядом. Значну увагу приділено повідомленню про особливості управління козацькою старшиною (надання «вольностей в обмін на ознайомлення прикордонної сторожі з досвідом роботи українських козаків, з розпорядком їхньої козачої служби, і щоб привчити московитів до боротьби з татарами») [4, с. 8].

Автор аналізує причини посилення контролю з боку Росії (боротьба з устроєм козацьких полків, покріпачення, адміністративна й територіальна реорганізація традиційного устрою). Дослідник також розглядає основні аспекти розвитку Воронежської Слобожанщини під впливом російськомовного етнічного оточення. Значну увагу приділено описові чергового адміністративного перерозподілу території, що спричинило потік асиміляційних процесів [4, с. 18]. У публікації подано причини цього, проаналізовано дані переписів з метою уточнення кількості мешканців, які володіли українською мовою в містах і селах.

М.В. Воропай [6] також подає історіографію вивчення процесу колонізації Слобожанщини, особливо Воронежської та Курської губерній, аналізує внесок Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова та Л.М. Чижикової в історію вивчення краю.

Визначні розвідки з вивчення етнокультури населення Курської, Білгородської та Воронежської областей проведені російською дослідницею Л.М. Чижиковою у 70-80-х роках XX ст. Найбільше вона приділила уваги вивченню матеріальної культури та історії регіону. Л.М. Чижикова [12] зосереджується на дослідженні українсько-російського пограниччя. Аналізує періодизацію вивчення Воронежської, Курської областей. Цікавою для неї є праця з російської лінгвістики Д.К. Зеленіна ««Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации». Для вирішення лінгвістичних задач Д.К. Зеленін використовує етнографічні матеріали.

Дослідниця описує засновані у XVII ст. міста, губернії. Також приділено увагу російсько-українським стосункам, розглянуто фактори, які

впливають на формування національної самосвідомості (спільне проживання, інтенсивне зближення побутових особливостей, російська мова навчання, міжетнічні шлюби [13, с. 54].

Цінним джерелом інформації є доробок В.А. Сушко [10]. У статті подано історію Слобожанщини від перших експедицій, описів до відкриття Харківського історико-філологічного товариства 1877 р. з метою вивчення місцевої культури та залучення до цієї роботи якнайширших кіл освіченої громадськості, комплексної фольклорно-етнографічної експедиції «Муравським шляхом» 1995 р. Дослідниця зазначає, що з 1930-х до 1990-х років звернення до етнографічних досліджень на Слобожанщині були лишень епізодичними. Особливе місце серед них займає наукова спадщина кандидата історичних наук М.Т. Дяченка, який у 1950-х рр. вивчав історіографію ранніх етнографічних досліджень Слобідської України [10, с. 138].

Визначальним є поживлення роботи з вивчення особливостей північно-східного регіону зі здобуттям Україною незалежності. На наш погляд, однією з найгрунтовніших праць ХХІ століття є монографія О.В. Титар «Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності» [11]. У роботі досліджено проблеми національно-культурної ідентичності у культурі Слобожанщини на матеріалі філософії, літератури, історії, мистецтва. Авторка описує особливості слобідської регіональної ідентичності, символи-маркери регіональних ідентичностей (на матеріалі опитування першокурсників).

У роботі розмежовуються поняття культурної та національної ідентичності, робиться огляд літератури, яка відбиває особливості слобідської регіональної ідентичності. Також аналізуються чотири моделі слобожанських національно-культурних ідентичностей – барокова, романтично-просвітницька, модерна та сучасна (пост-модерна).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, етнографічне вивчення Слобожанщини розпочалося з кінця ХVІІІ ст. і за час досліджень переживало як періоди значного піднесення (1830-ті рр., кін. ХІХ – 1930-ті рр.), так і майже цілковитого занепаду (1940-ві-1980-ті). Варто зазначити, що у наш час проведення польових досліджень Слобожанщини набуло регулярності. Спостерігається розширення кола та підвищення фахового рівня учасників, прагнення до обов'язкового доведення результатів до широких кіл науковців та громадськості. Позитивною є тенденція до поступового розширення географії досліджень до меж усього історико-етнографічного регіону Слобожанщини.

Однак, на основі проаналізованих вище джерел, можемо зробити висновок, що Слобідська Україна вивчена недосконало. В основному увагу зосереджено на процесах колонізації території. В іншому ж випадку, деякі науковці зовсім не беруть до уваги етнічну територію Слобожанщини, яка входить зараз до складу Російської Федерації.

Проте у ХХІ ст. етнографічні дослідження Слобожанщини вийшли на якісно новий рівень. Вони ведуться за основними розділами етнографії (фольклор, народні ремесла, побут, обрядовість, світогляд, народне мистецтво) як силами місцевих фахівців, так і спеціалістами провідних наукових установ. Збираються не лише оповіді інформаторів, а й речі матеріальної культури, що стають частиною Музейного фонду України та вводяться до наукового обігу.

Тож, завдання нашої роботи полягає в тому, щоб дослідити регіональні та локальні особливості формування та розвитку краю, ознаки утвердження національної ідентичності та ідентифікації з метою розуміння процесу розвитку нашого суспільства, визначення пріоритетів у духовній сфері, системи культурних цінностей народу. Проте – це лише початок роботи над повномасштабним історико-етнографічним дослідженням краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Багалій Д.І. – Харків: Союз, 1918. – 308 с.
2. Багалей Д.И. Заселение Харьковскаго края и общий ход его культурнаго развития до открытия университета/ Багалей Д.И. – Харьков, 1889. – 43 с.
3. Бережной А.А. Заселение юго-востока Белгородской области в ХVІІІ веке. // <http://www.vgd.ru/STORY/belgorod.htm>
4. Брязгунов Ю. Воронежська Слобожанщина: життєдайна гілка українства чи результат «міжетнічної» інтеграції? // Пам'ять століть. – 2003. - № 1. – С. 5-29.
5. Василенко О.В. История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в ХVІІ - ХVІІІ вв. (на примере его центральной части): дис...канд. ист. наук: 07.00.02/ Василенко Ольга Валерьевна. – Воронеж, 2010. – 216 с.
6. Воропай М.В. Етнокультура українців північно-східної Слобожанщини в другій половині ХХ - на початку ХХІ століть: автореферат дис...канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія»/М.В.Воропай. – К., 2009. – 18 с.

7. Кравченко В.В. Харьков / Харків: столица Пограничья/ Кравченко В.В. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.
8. Российско – украинское пограничье: 20 лет разделенного единства. / Под ред. В.А. Колосова и О.И. Вендиной. – М.: Новый хронограф, 2011. – 352 с.
9. Сумцов М.Ф. Слобожане: Историко-этнографічна розвідка/ Сумцов М.Ф. – Х.: Акта, 2002.- 282 с.
10. Сушко В.А. Слобожанщина в етнологічних дослідженнях XVIII-XXI ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2006.- Випуск 21. – С. 136-141.
11. Титар О.В. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності/ Титар О.В. – Харків: Райдер, 2006. – 240 с.
12. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры/ Чижикова Л.Н. – М.: Наука, 1988. – 256 с.
13. Швидкий С.М. З історії заселення південних регіонів Слобідської України // Народна творчість та етнографія. – 2003. - № 5-6. – С. 74-76.
14. Швидкий С.М. Фактори формування та розвитку духовної культури населення української Слобожанщини // Народна творчість та етнографія. – 2010. - № 6. – С. 30-39.
15. Щербина І. У народознавців Харківщини // Народна творчість та етнографія. – 2007. - № 2-3. – С. 95–103.